

Дюжник О.В.

УДК 008

**ЕКСКАРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ.
(НА ПРИКЛАДІ ОБ'ЄКТІВ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА АРК)**

Анотація. В статті розглядаються питання щодо становлення та розвитку екскурсійної діяльності. Визначаються основні об'єкти садово-паркового мистецтва АРК; аналізуються сучасні тренди екскурсійної роботи як важливого чинника в популяризації досліджуваних об'єктів культурно-історичної спадщини України.

Ключові слова: екскурсія, екскурсійна діяльність, культурно-історична спадщина, об'єкти садово-паркового мистецтва, парк.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы становления и развития экскурсионной деятельности. Определяются основные объекты садово-паркового искусства АРК; анализируются современные тренды экскурсионной работы как важного фактора в популяризации исследуемых объектов культурно-исторического наследия Украины.

Ключевые слова: экскурсия, экскурсионная деятельность, культурно-историческое наследие, объекты садово-паркового искусства, парк.

Summary. The article is devoted to the formation and development of excursion activities. Special attention is taken away Crimean Caucasian mountain club and its branches, namely Yalta branch on which it was created the first Bureau of hiking. Tourist excursion organized work in Ukraine: Bureau school trips, excursions, exhibitions and museum department Narcompros SSR, Ukrainian mixed equity tour company, joint stock company UkrTur, tourist management, the Central Board of Tourism and tours, Ukrainian Republican Council travel and tour Bureau of International Youth tourism "Sputnik " Central Teacher center.

The basic function of excursion activity: the function of scientific propaganda, information, organization of leisure, the formation of interest and expand cultural horizons, and signs of excursion activities: the length of time from 45 minutes to one day, the availability of the tour group, the presence of a qualified expert guide, view tour rpm the objects, familiarity with objects in motion and at bus stops, clearly defined topic.

Place of thematic tours of excursion activities in the Autonomous Republic of Crimea.

The basic objects of landscape art ARC: Miskhorsky park Gurzufsky park, landscape park Alupka, Livadia, Foros, Harakskyy Mansandrivskyy parks and gardens. It analyzes current trends excursion work as an important factor in the promotion of the objects of cultural and historical heritage of Ukraine.

Keywords: tour, sightseeing activities, cultural and historical heritage sites of landscape art park.

Постановка проблеми. Одне з провідних місць в світовому культурному прості за цінними природними та історико-культурними ресурсами займає Україна, а особливо Автономна Республіка Крим. На Кримському півострові міститься велика частина місць які є культурним надбанням українського народу, і виділяється природно-ландшафтною різноманітністю. І тому не дивно, що саме цей регіон привабливий для туристів. На сьогоднішній день важливим є питання збереження природного надбання Криму так і використання його в культурних, пізнавальних, рекреаційних потребах суспільства, формування та підвищення екологічної культури, освіченості і моральних якостей в цілому. Крім того приносить і економічну вигоду.

До об'єктів культурно-історичної спадщини, за Законом України «Про охорону культурної спадщини» відносять визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на об'єкти садово-паркового мистецтва. Об'єкти садово-паркового мистецтва – це поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами [1].

Особливе місце в золотому фонді культурно-історичної спадщини України належить об'єктам садово-паркового мистецтва Автономної Республіки Крим. До унікальних пам'яток садово-паркових мистецтва Криму відносяться: Місхорський парк, Гурзуфський парк, Алупкінський ландшафтний парк, Лівадійський, Фороський, Харакський парки та Мансандрівський парк.

«Парк – це багатофункціональна установа, яка покликана задовольняти попит різних соціально-вікових категорій населення в різних видах і формах відпочинку в природному середовищі», вважає О.Р. Копієвська, «і головним призначенням яких залишається збереження естетичних якостей і створення умов для проведення важливих екологічних заходів» [2].

Одним із видів популяризації парків є екскурсійна діяльність.

Об'єктом даної статті є перлини садово-паркового мистецтва Автономної Республіки Крим.

Предметом – екскурсійна діяльність та її вплив на популяризацію культурно-історичної спадщини Криму.

Метою статті є дослідження ролі екскурсійної роботи в діяльності історичних парків Криму задля їх популяризації.

Теоретичними питання екскурсійної діяльності займалися: Г.П. Долженко, Б.В. Емельянов, Т.В. Ішекова. Методичні рекомендації з питань провадження екскурсійної діяльності досліджували: Н. Гасюк, М. Головатий, Р. Красій, В. Передерко.

ЕКСКАРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ. (НА ПРИКЛАДІ ОБ'ЄКТІВ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА АРК)

Історію екскурсійної діяльності в Україні вивчали: В.К. Федоренко, О.М. Костюкова, Т.А. Дьорова, М.М. Олексієнко. Розвитку екскурсійної діяльності в Криму були присвячені праці: М.В. Кузнецова, Є. Молочко, Ю.А. Баєв.

Питаннями розвитку екскурсійної діяльності в парках Криму займалися: В. К. Федоренко, О.М. Костюкова, Т.А. Дьорова, М.М. Олексієнко.

Основний матеріал. Розвиток екскурсійної діяльності в Криму припадає на другу половину XIX ст., це пов'язано з активним розвитком науки та культури в Україні. Перші екскурсії, були виражені у формі поїздок пізнавального, освітнього та наукового характеру, для отримання красноразвочної інформації, вивчення навколишньої природи, відвідання історичних місць.

Основний внесок в розвиток екскурсійної діяльності зробив Кримсько-Кавказький гірський клуб та його відділення. Основним завданням клубу була організація екскурсій. Особливо відзначилось Ялтинське відділення, яке займалося широкою екскурсійною діяльністю, організацією численних туристичних поїздок до Криму, по найбільш цікавим та визначним місцям кримського узбережжя [3].

До основних цілей клубу відносилися: 1) наукове дослідження Таврійських гір, степів та морів і поширення інформації про них; 2) залучення до відвідування і дослідження Таврійських гір та створення сприятливих умов для дослідження природи; 3) підтримка садівництва; 4) охорона рідкісних видів рослин та тварин, історичних пам'яток та інших пам'яток.

Члени Кримського гірського клубу організували екскурсії до Криму і Кавказу. Найбільш поширеними були поїздки до Гурзуфу, відвідування Нікітського саду, Ялта – Алушта, дорогою до Алушти відвідували Лівадійський парк, Парк Нижньої Ореанди, Алупкінський парк [4].

Було створено декілька стежок для полегшення пішохідних екскурсій: Штангеевська, що від водоспаду Учан-Сувела до хребта Яйти через найбільш мальовничі ділянки східного схилу Яйли. Наступною була Боткінська стежка, яка вела туристів до водоспаду Яузлар, навкруги якого простягалися соснові ліси. Хрестова та Дмитрієвська простягалися у гори.

Усі екскурсії, що проводилися Кримським гірським клубом, можна умовно поділити на три види: наукові, пов'язані з дослідженнями членів клубу; освітні – для учнів; туристичні.

При Ялтинському відділенні Кримсько-Кавказького гірського клубу було створено Бюро пішохідних екскурсій, основними завданнями якого стали: планомірна організація пішохідних екскурсій в Криму; зміна старих і розробка нових пішохідних екскурсій; підготовка освічених провідників. Бюро надавало особливого значення красноразвочним екскурсіям для учнів. Ці екскурсії ознайомили учнів з історичними й природними пам'ятками Криму. Також клуб займався рекламно-видавничою діяльністю.

Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу вважається одним з перших вітчизняних екскурсійних установ, що мали чіткі обов'язки з організації екскурсій.

Туристсько-екскурсійна діяльність у період українізації набула значної уваги. Екскурсії вважали важливим інструментом та методом виховання та культурно пізнавальної роботи серед населення. Розвиток екскурсійної справи був підтриманий культурно-науковою громадськістю та більшовицьким урядом України. Першою екскурсійною організацією було Бюро шкільних екскурсій, створене 1918 році. На початку 20-х років туристично-екскурсійну роботу в Україні організували: Екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР (ЕВМ, 1919–1928), Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, 1928–1929), Акціонерне товариство Укртурге (1926–1930), Товариство пролетарського туризму (1929). В свою чергу, залежно від обсягу роботи, місця розташування система туристсько-екскурсійних закладів поділялися на екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни. Завершували цю структуру Всеукраїнська екскурсійна база та Всеукраїнська екскурсійна комуна.

З перших років своєї діяльності радянська влада почала перетворення Кримського регіону на «всесоюзну здравницю для трудящих».

У 1920 році вся культурно-просвітницька робота, у тому числі й екскурсійна, була передана Головному політико-освітньому комітету. В комітеті був створений екскурсійно-виставковий відділ. У 1929 році створюється Товариство пролетарського туризму, згодом – Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій. В 30-х роках туристсько-екскурсійна діяльність стає одним з найважливіших напрямків в діяльності радянських профспілкових організацій. У 1936 році було створено Центральне туристично-екскурсійне управління, а у республіках, краях, областях – туристсько-екскурсійне управління.

Упродовж 1945 – 1948 років було відновлено діяльність екскурсійних установ, після другої світової війни. Поліпшувалися екскурсійна робота, розроблялися нові екскурсії. З 1956 року активно розпочався міжнародний туристичний обмін.

У 1966 р. було створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке відіграло значну роль у виявленні, охороні, збереженні та пропаганді історико-культурних пам'яток.

Практична реалізація завдань екскурсійної роботи була покладена на Центральну раду з туризму та екскурсій, при якій для керівництва всією екскурсійною роботою було створено спеціальний структурний підрозділ – Головне екскурсійне управління, при республіканських, крайових, обласних, міських, районних радах – бюро подорожей та екскурсій або екскурсійні бюро.

Відбулися помітні зрушення в теорії та методиці екскурсійної справи – вдосконалювалися форми і рівень підготовки екскурсоводів. Основну роботу проводили методичні відділи бюро подорожей та екскурсій.

У 70-х роках відбувається значне піднесення і вдосконалення екскурсійної роботи. Екскурсійною роботою займалися Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях (УРПТЕ), Державний комітет СРСР іноземного туризму, Міністерство оборони СРСР, Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник», Міністерство освіти УРСР. Держава виділяла значні кошти для розвитку екскурсійного обслуговування. Найактивніше екскурсійна робота розвивалася в рамках внутрішнього туризму, організацією якого займалися туристко-екскурсійні організації системи Центральної ради з туризму та екскурсій при ВЦРПС. На базі цієї системи були створені методичні служби. При комітетах профспілкових організацій діяли ініціативні групи з експертної роботи. Тобто, в період радянської влади, екскурсійна робота перебувала під пильним наглядом ідеологічних органів партії, та отримала назву «екскурсійної пропаганди».

Після проголошення незалежності Україна створила власну туристичну галузь. Культурно-історичної спадщини стала основою екскурсійної роботи на сучасному етапі. Відсутність ідеологічного тиску відкрили нові можливості для розвитку екскурсійної роботи. Особливо популярною екскурсійна робота стала серед молоді.

Для організації екскурсійної діяльності був створений центральний Методичний центр, а також центри у всіх регіонах країни. Було розроблено нові та оновлено діючі тематичні екскурсії.

Значне місце у розвитку екскурсійної роботи в Україні посідає Національна система туристко-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича», до складу якого входить сім регіонів України, одним з яких є Автономна Республіка Крим. Багатий культурно-історичний потенціал регіону «Намисто Славутича» покликаний відновити духовну та історичну пам'ять українського народу. Одним з важливих туристсько-екскурсійних об'єктів культурно-історичної спадщини є об'єкти садово-паркового мистецтва Автономної Республіки Крим [5].

Сьогодні найбільшими туроператорами в Криму є: АТЗТ «Кримтур», який об'єднує 32 підприємства (турбази, турготелі, туристичні та екскурсійні бюро), розташовані у всіх регіонах Криму; Готельний комплекс «Ялта-Інтурист», готель «Ореанда-Таврида» [6], Туристична компанія «СНП-Крим» та ін.

Розглянемо що ж являє екскурсійна робота на сучасному етапі розвитку. Т.В. Ішекова, вважає що екскурсія – «це методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії та культури, показ, в основі якого лежить аналіз екскурсійних об'єктів які знаходяться перед очима, а також подій які з ними пов'язані» [7].

За Н. Гасюк, М. Головатий, Р. Красій та В. Передерко, екскурсія – це «цілеспрямований наочний процес пізнання навколишнього середовища з використанням задалегідь відібраних об'єктів у природних умовах під керівництвом спеціаліста-екскурсовода відповідно до наперед визначеної тематики» [8].

Екскурсія, за Г.П. Долженко, «це не просто проведення часу, це інтелектуальна діяльність у вільний час або навчальний час, яка потребує певних затрат фізичної та духовної сили» [9].

Отже, екскурсійна робота в парках – це діяльність пов'язана з відвідуванням об'єктів садово-паркового мистецтва з науковою, загальноосвітньою, культурно-просвітницькою та дозвіллевою метою під керівництвом екскурсовода.

Основними функціями екскурсій є: функція наукової пропаганди, інформаційна, організації культурного дозвілля, формування інтересів та розширення культурного кругозору, вважає Б.В. Емельянов.

Функція наукової пропаганди полягає в тому, що екскурсія являє собою розповсюдження культурних, екологічних, історичних, мистецьких, філософських, наукових, художніх поглядів, ідей та теорій. В основу цієї функції, Б.В. Емельянов, вкладає принципи: пропаганди, науковості, ідейності, зв'язку з життям, дохідливості і переконливості.

Функція інформації, полягає в тому, що екскурсія відповідаючи своїй темі має інформацію про конкретний розділ. На відміну від інших джерел інформації, екскурсія відрізняється наочністю. Значна кількість інформації в екскурсії підтверджується показом об'єктів. Головним у проведенні екскурсії є затверджений текст.

Функція організації культурного дозвілля. Дозвіллям – це вільний від праці час, час відпочинку, що звільняє людину від усіх побутових, робочих та сімейних обов'язків, має рекреаційне та розважальне наповнення. Функція організації культурного дозвілля полягає у тому, що екскурсію відносять до тієї групи занять, які визначаються терміном «самоосвіта». І будучи формою культурно-дозвілєвої діяльності, екскурсія забезпечує задоволення і формування духовних потреб людини.

Екскурсія в функції розширення культурно-технічного кругозору, полягає в тому, що учасники екскурсії отримують знання з історії, культури, мистецтва, архітектури з залученням виступів учасників, тих подій чи іншого.

Функція формування інтересів людини, тобто екскурсія даючи ту чи іншу інформацію про об'єкт викликає інтерес людини, що викликає подальший інтерес до вивчення цього питання або взяття участі у проектах пов'язаних з цим питанням.

Екскурсія може виконувати одночасно декілька функцій.

Кожній екскурсії притаманні певні ознаки, при відсутності яких її не можливо вважати такою. Б.В. Емельянов виділив шість обов'язкових ознак екскурсії: протяжність в часі від 45 хвилин до одного дня, наявність екскурсійної групи, наявність кваліфікованого спеціаліста екскурсовода, перегляд екскурсійних об'єктів, знайомство з об'єктами в русі і на зупинках, чітко визначена тема.

На сьогоднішній день до деяких ознак екскурсії відносяться більш вільно, замість групи може бути одна, дві, або три людини, але всі інші повинні бути присутні.

Кожна екскурсія має чітко визначені цілі і задачі, вважає, які будуть диктувати вибір екскурсійних об'єктів, розробку маршруту, підбір літературних джерел, так званий портфель екскурсовода. Але

ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ. (НА ПРИКЛАДІ ОБ'ЄКТІВ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА АРК)

основною ознакою екскурсії, він важчає, використання при її проведенні екскурсійного методу, тобто єдності показу і розповіді, основною все таки повинен являтися показ.

Під час проведення екскурсії використовується екскурсійний метод пізнання, який являє собою, в вузькому значенні, сукупність методичних прийомів, які використовуються при проведенні екскурсій. В широкому значенні – це комплексний метод, який має ряд особливостей. Для екскурсійного методу характерні такі ознаки екскурсії: предметність, наглядність. У ньому переважає показ. Тобто екскурсійний метод є основою екскурсійного процесу і являє собою сукупність способів і прийомів донесення знання. Основною якою є наглядність; показ і розповідь; взаємодія екскурсовода, екскурсійних об'єктів і екскурсантів; певний маршрут ціль якого вивчення об'єктів по місцю їх знаходження [10].

Всі екскурсії класифікуються за певними ознаками: за змістом, за складом учасників, за місцем проведення, за способом пересування, за формою проведення.

За змістом, поділяють екскурсії на оглядові та тематичні. В оглядовій екскурсії використовується, як історичний так і сучасний матеріал. Хронологічні рамки такої екскурсії – від створення парку і до сучасних днів.

Тематична екскурсія присвячена одній тематиці. Вони поділяються на історичні, природознавчі, архітектурні, скульптурні. Наприклад, в Місхорському парку, який знаменитий своєю скульптурою і відповідно популярною буде тематика екскурсії – «Скульптура Місхорського парку». Розташований у подовж Юсуповської набережної, фонтани «Арзи» і «Алі-баба», бронзова русалка, що випливає з моря, стали своєрідним символом курорту «Місхор». До меморіальної скульптури відноситься бюст А.М. Горького, встановленого на місці історичної дачі «Нюра». Також парк знаменитий своїм світломузичним фонтаном, який розташований в центральній частині парку [11].

В Алупкінському парку, а особливо так званому Нижньому парку, який виконано в стилі італійських садів епохи відродження розміщено левову терасу з трьома парами біломармурових левів: сплячих, пробуджуючих і насторожених. Також в Алупкінському парку тематичною екскурсією може бути «Скульптурне розмаїття Алупкінського парку». Взагалі в парку багато скульптур: фонтани «Трільбі», «Східний», «Готичний», «Каскадний», «Раковина», «Античний саркофаг», «Фонтан сліз», «Марія», «Фонтан-стела», а також шість мармурових скульптур, 45 мармурових ваз, кам'яні лави, візантійські колони [12].

В Гурзуфському парку, найцікавішими скульптури розташовані біля головної алеї, яка виходить на набережну. Тут і найкрасивіший фонтан – «Ніч», «Гречанка». Також тут ви знайдете бюсти відомих людей, які відвідували Гурзуф: О.С. Пушкін, Адама Міцкевича, Лесі Українки, Федора Шаліяпіна, Антона Чехова, Максима Горького, Володимира Маяковського. Пам'ятник Леніну – де поряд з ним можна посидіти на бронзовій лавці. Фонтан з Ламою і звичайно найвідоміший фонтан у Криму – «100 і однієї ночі», фонтан «Боги ночі». Пам'ятник – «Сім'я Оленів», скульптура «Купальщиця» [13].

До природознавчої тематики можна віднести екскурсії в Лівадійському парку, який за характером планування відноситься до типу пейзажних або ландшафтних. В основі парку лежить місцева природа. Вдало сполучаються з архітектурою Лівадійського палацу підпірні стіни, декоровані кучерявими рослинами (в основному гліцинією й текомой), партер з невисокими підстриженими кущами лавра, буксуса, лавровишні, туї. На терасах нижче стін висаджено багато троянд та інших низькорослих чагарників. Стежки прокладені з таким розрахунком, щоб з кожного їхнього повороту відкривалися все нові й нові види. У Лівадійському парку налічується близько 400 різновидів дерев і чагарників. Митецьке сполучення листопадних, вічнозелених листяних і хвойних рослин у групових і одиночних посадках надає йому виняткову мальовничість. У центрі парку – гай могутніх дубів. Багато в парку платанів, кедрів ліванських і гімалайських, кілька різновидів сосни, ялиці, магнолії та ін. [14].

Тематичну екскурсію з природознавства можна провести у Фороському парку, який налічує понад 200 видів рослин та дерев. Основою парку послужив ліс зі зростаючими там дубами, ялівцями та іншою рослинністю. Садівники додали в нього екзотики: урізноманітнили пальмами, лаврами, смереками, секвоями, магноліями, а також прикрасили Фороський парк мальовничими фонтанчиками, каскадом озер і ставків. Особливо багатий Фороський парк на хвойні насадження. Умовно Фороський парк розділений на три частини. Верхня частина – лісопарк. У центральній частині парку розташовані шість озер, які з'єднуються каналами в єдину систему. Нижня частина Фороського парку плавно спускається до пляжу [15].

У Харакському парку, що поєднує вид «природного лісу» і «регулярного ландшафту», налічується більше 200 видів і садових форм дерев і чагарників. Зростають тисячі ягідних і ряболистих буксус, кипарис лугітанський і олександрійський лист, філірея, османтус й ін. [16].

За складом учасників – соціально-демографічні категорії.

За способом пересування: пішохідні, транспортні, змішані.

За формою проведення: екскурсія-прогулянка, екскурсія-бесіда, екскурсії для спеціалізованої аудиторії.

Екскурсія-прогулянка суміщає елементи екскурсії з елементами відпочинку. В цій екскурсії велику частину займає самостійне ознайомлення екскурсантів з об'єктами екскурсії.

Екскурсія–бесіда – перш ніж перейти до показу об'єктів, екскурсовод проводить вступну бесіду на 20 – 30 хвилин, але замість вступної частини він проводить бесіду. Далі екскурсія проходить більш швидко. В кінці екскурсії екскурсанти висловлюють свої думки з приводу екскурсії, а екскурсовод робить висновки для закріплення екскурсії.

Екскурсії для спеціалізованої аудиторії. Крім масових екскурсій проводять також навчальні та пробні екскурсії.

Висновок. Отже, одним з екскурсійних ресурсів Криму за функціональним використанням є пам'ятки садово–паркового мистецтва.

Активний розвиток екскурсійної діяльності в парках Криму пов'язаний з особливостями розташування Криму, його ландшафтом, природними ресурсами, а також зі збереженням, популяризацією культурної спадщини.

Велика частина населення України живуть переважно в містах, що спонукає їх шукати можливості дозвілля на природі. Велике значення екскурсій в парках має для підростаючого покоління. Екскурсії забезпечують молоді осмислення значення екології та збереження культурних цінностей.

Джерела та література:

1. Про охорону культурної спадщини [Електронний ресурс] : Законом України // Верховна Рада України. – Чинний. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. – Заголовок з екрану.
2. Копієвська О. Р. Паркова індустрія / О. Р. Копієвська. – К., 2009. – 310 с.
3. Історія екскурсійної діяльності в Україні: навч. посіб. / В. К. Федоренко, О. М. Костюкова, Т. А. Дьорова, М. М. Олексієнко. – К. : Кондор, 2004. – 164 с.
4. Молочко Є. Пам'яткоохоронна справа в Криму у другій половині XIX – на початку XX ст. як складова екскурсійної діяльності наукових товариств / Є. Молочко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 7. – С. 123–135.
5. Історія екскурсійної діяльності в Україні: навч. посіб. / В. К. Федоренко, О. М. Костюкова, Т. А. Дьорова, М. М. Олексієнко. – К.: Кондор, 2004. – 164 с.
6. Баєв Ю. А. Разнообразие ресурсов туристско–рекреационного потенциала Крыма / Ю. А. Баєв // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 18. – Т. 2. – С. 31–32.
7. Ишекова Т. В. Экскурсионное дело : учеб. пособие / Т. В. Ишекова. – Саратов : Научная книга, 2006. – 40 с.
8. Методичні рекомендації з питань провадження екскурсійної діяльності / Н. Гасюк, М. Головатий, Р. Красій, В. Передерко. – Івано–Франківськ, 2009. – 45 с.
9. Долженко Г. П. Экскурсионное дело : учеб. пособие / Г. П. Долженко. – Изд. 2–е, испр. и доп. – М. : МарТ, 2006. – 304 с.
10. Емельянов Б. В. Экскурсоведенье / Б. В. Емельянов. – М. : Советский спорт, 2007. – 216 с.
11. Парк–пам'ятка садово–паркового мистецтва «Місхорський» [Електронний ресурс] // Природно–заповідний фонд України. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.pzf.in.ua/index.php/lmm-look>. – Назва з екрану.
12. Воронцовський парк [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. данные. – Режим доступа: http://crimea-tour.ru/parks_alupka.html. – Название с экрана.
13. Гурзуфський парк Крим [Електронний ресурс] // Блог о Крыме. Отдых в Крыму!. – Електрон. текст. данные. – Режим доступа: <http://my-krym.ru/gurzuf/gurzufskiy-park-krym>. – Название с экрана.
14. Лівадійський парк [Електронний ресурс] // Півострів Крим. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://www.poluostrov-krym.com.ua/priroda_parki_livadiya_ua.php. – Назва з екрану.
15. Фороський парк [Електронний ресурс] // Дороговказ. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://ua.dorogovkaz.com/stati_foroskij_park.php. – Назва з екрану.
16. Харакський палац і парк [Електронний ресурс] // Nedaleko. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://www.nedaleko.ua/sight/Харакський_парк.uk. – Назва з екрану.